

Ανασκαφές στον Προμαχώνα D' Avila (Πλατεία Ελευθερίας 2008 – 2009)

Χρυσάνθη Κούννου

Τα μεσαιωνικά τείχη της Λευκωσίας αποτελούν ένα εξέχον οχυρωματικό έργο της Βενετοκρατίας και μαζί με τα τείχη της Αμμοχώστου τα σημαντικότερα μνημεία της περιόδου στην Κύπρο. Οι οχυρώσεις των δύο πόλεων αντιπροσωπεύουν την βενετική δημόσια αρχιτεκτονική στην Κύπρο και αποτελούν την πιο εντυπωσιακή οπτική έκφραση της παρουσίας των Βενετών στο νησί (von Wartburg 2002). Τα οχυρωματικά αυτά έργα, υπήρξαν αποτέλεσμα της αυξανόμενης πίεσης της Οθωμανικής επεκτατικότητας και της αλλαγής της πολεμικής τακτικής που επέφερε η εφεύρεση της πυρίτιδας, παράγοντες που έθεσαν σε κίνηση την εξέλιξη της στρατιωτικής αρχιτεκτονικής κατά τον 15ο και 16ο αιώνα.

Η Κύπρος αποτέλεσε το πιο εκτεθειμένο άκρο της Βενετικής αυτοκρατορίας στη Μεσόγειο, έναν εμβόλιμο χώρο μεταξύ χριστιανικών και μουσουλμανικών κρατών, που εκ των πραγμάτων θα έπρεπε να αποτελέσει το πρώτο προπύργιο αντίστασης απέναντι στους Οθωμανούς. Από την άλλη, η αυξανόμενη χρήση των πυροβόλων όπλων και του κανονιού στην τεχνική του πολέμου, κατάστησαν τις υφιστάμενες οχυρώσεις ξεπερασμένες και οδήγησαν στην ανακατασκευή ή οικοδόμηση νέων οχυρώσεων προσαρμοσμένων στα νέα δεδομένα (von Wartburg 2002, 2003). Κάτω από αυτές τις συνθήκες, η Κύπρος υπήρξε πεδίο εφαρμογής των πειραματικών αυτών οχυρωματικών κατασκευών, τομέα στον οποίο επιδόθηκαν οι γνωστότεροι στρατιωτικοί αρχιτέκτονες της περιόδου, τόσο εντός των ορίων της αναγεννησιακής Ιταλίας, όσο και στις απομακρυσμένες κτήσεις της Γαληνοτάτης, όπως η Κύπρος, της οποίας οι οχυρώσεις αποτελούν σημαντικό μέρος στην εξέλιξη της ευρωπαϊκής στρατιωτικής αρχιτεκτονικής (Coldstream και Ιακώβου 2007· Perbellini 2003· von Wartburg 2002, 2003· Στεριώτου 1981).

Η Λευκωσία ειδικότερα, υπέστη δραστική αναμόρφωση του αστικού ιστού της μπροστά στις προκλήσεις της εποχής. Ήδη το 1529 οι προϋπάρχουσες οχυρώσεις της πρωτεύουσας αναφέρονται ως απαρχαιωμένες και αδύναμες, ενώ το θέμα τονίζεται ακόμη πιο εμφαντικά από τον Ascanio Savorgnano το 1562 στην αναφορά που κατέθεσε στο Συμβούλιο της Βενετίας, με τίτλο «*Descrittione delle cose di Cipro*», όταν στάλθηκε στο νησί με σκοπό να επιθεωρήσει την αμυντική του κατάσταση (Grivaud 1984–1987· Perbellini 1988, 1994· von Wartburg 2002· Ιακώβου 2007). Ο A. Savorgnano περιγράφει την κακή κατάσταση των πεπαλαιωμένων τειχών της Λευκωσίας ως αξιοθρήνητη, με τα τείχη να αποδυναμώνονται από την δυσανάλογη επέκταση της πόλης, αναφορά όμως που δεν λήφθηκε τόσο σοβαρά όσο έπρεπε από το Συμβούλιο της Βενετίας, αφού θεωρήθηκε ακραία και ότι ασκούσε υπερβολική κριτική. Η άνοδος όμως του Σελίμ Β' στην εξουσία και η έντονη πια Οθωμανική απειλή, έφερε ξανά στο προσκήνιο το θέμα των οχυρώσεων του νησιού και ειδικότερα της πρωτεύουσας, έργο το οποίο ανατέθηκε στον αδελφό του Ascanio, Giulio Savorgnano (Leventis 2005· Τζομπανάκη 1998).

Το φιλόδοξο έργο της οικοδόμησης των νέων τειχών της Λευκωσίας ξεκίνησε το 1567, με το κόστος της οικοδόμησής τους να το επωμίζεται η τάξη των ευγενών της πρωτεύουσας. Για την οικοδόμηση των νέων τειχών, χρειάστηκαν δραματικές αλλαγές: κατεδαφίστηκαν τα παλαιότερα τείχη, 1800 ιδιωτικές κατοικίες, 80 εκκλησίες και παρεκκλήσια, 2 μεγάλα μοναστήρια και ένας μεγάλος αριθμός κήπων, που βρίσκονταν στην πορεία της νέας οχύρωσης ενώ άλλαξε η ροή του Πεδιαίου ποταμού (Coldstream 1993· Grivaud 1984–1987· Marathēftis 1977). Η υλοποίηση του έργου του G. Savorgnano άλλαξε οριστικά τη μορφή της πόλεως. Η Λευκωσία απέκτησε τη μορφή μιας αυστηρά γεωμετρικής αστεροειδούς πόλης, με τους χαρακτηριστικούς πενταγωνικής μορφής προμαχώνες, 11 στον αριθμό, να εξέχουν από τον ημικυκλικό περίγυρο των τειχών ανά τακτά διαστήματα. Η εφαρμογή μιας απόλυτα μοντέρνας για την εποχή οχύρωσης, η οποία δεν είχε ολοκληρωθεί πλήρως, δε στάθηκε ικανή να αναχαιτίσει τον Οθωμανικό κίνδυνο και η πόλη μετά από μια σύντομη πολιορκία έπεσε το Σεπτέμβριο του 1570. Οι λόγοι της πτώσεως της Λευκωσίας ανάγονται τόσο στην κακή διοίκηση, όσο και στις αδυναμίες της οχύρωσης (Leventis 2005· Perbellini 1988). Τα νέα τείχη δεν έλαβαν υπόψη τον προϋπάρχοντα πολεοδομικό ιστό στον οποίο επιβλήθηκαν βίαια, μη επιτρέποντας την αποτελεσματική κατανομή των δυνάμεων στην περίμετρό τους, αποτρέποντας έτσι τον εύκολο ανεφοδιασμό και ενίσχυση των δυνάμεων στους προμαχώνες που βρίσκονταν κάτω από επίθεση (Perbellini 1988, 1992, 1994· von Wartburg 2003).

Μετά την πτώση της Λευκωσίας και κατά τους αιώνες της Οθωμανικής κυριαρχίας που ακολούθησαν, οι Τούρκοι προχώρησαν σε αλλαγές στην βενετική οχύρωση, με κυριότερη την επένδυση ολόκληρης της επιφάνειάς της με πωρόλιθο, καταργώντας την αυθεντική χωμάτινη μορφή της (Jeffery 1983· Perbellini 1992,

1994). Οι επιδιορθώσεις που χρειάζονταν στα τείχη μετά την κατάληψη της πόλης ήταν πολλές, ειδικότερα προς τα νότια όπου ήταν το επίκεντρο των μαχών. Κατά τη διάρκεια αυτών των εργασιών έντυσαν μέχρι επάνω τη χωμάτινη επιφάνεια με ξεστό πωρόλιθο, συμφώνα με την παραδοσιακή τεχνική κατασκευής οχυρώσεων στη Συρία και στο Λίβανο, με αποτέλεσμα η οχύρωση να αποκτήσει τη μορφή που έχει μέχρι σήμερα (Jeffery 1907).

Το ειδικότερο ενδιαφέρον αυτής της ανακοίνωσης, επικεντρώνεται στην Αγγλοκρατία (1878–1960), περίοδο που ακολούθησε τη λήξη της Οθωμανικής κυριαρχίας στο νησί, με επίκεντρο τη διαχείριση και αντίληψη των βενετικών τειχών από την Αγγλική διοίκηση και τον ντόπιο πληθυσμό. Συγκεκριμένο σημείο αναφοράς αποτελεί ο προμαχώνας Δ' Avila και η περιοχή περιφερειακά του, που καταλαμβάνεται από τη σημερινή Πλατεία Ελευθερίας, όπου και πραγματοποιήθηκε η υπό αναφορά ανασκαφική έρευνα. Η ανασκαφική διερεύνηση του χώρου έφερε στο φώς καταχωμένα και ανέλπιστα μέρη του ενετικού τείχους, όπως τον αυθεντικό προμαχώνα και σε συνδυασμό με την αρχειακή έρευνα βοήθησε στο να ρίξει φώς σε μια σχετικά άγνωστη πτυχή της σύγχρονης ιστορίας των βενετικών τειχών.

Κατά την περίοδο της Αγγλοκρατίας, τα Βενετικά τείχη είχαν χάσει πλέον την αμυντική σημασία και χρήση τους. Ο Basil Stewart, Βρετανός συγγραφέας που επισκέφθηκε την Κύπρο μεταξύ 1904–1906, κατά τις πρώτες δεκαετίες δηλαδή της Αγγλικής διοίκησης, στο βιβλίο του «*Experiences from Cyprus*», αναφέρεται στην κατάσταση των Βενετικών οχυρώσεων της πόλης: «Τα τείχη είναι κυκλικού σχήματος και η περίμετρος τους είναι περίπου τρία μίλια. Δεν είναι πλήρως τελειωμένα ούτε τόσο ψηλά όπως εκείνα που περιβάλλουν την Αμμόχωστο και σε διάφορα τμήματα τους σωριάζονται σε ερείπια. Η αρχική τάφρος μπορεί να επισημανθεί σε διάφορα μέρη, αλλά το πρανές έχει εξαφανιστεί» (Παυλίδης 1993). Ο G. Jeffery το 1918 γράφει επίσης ότι δεν σώζεται τίποτα από το περίτεχνο σχήμα της τάφρου, η οποία πλέον είναι στο μεγαλύτερο μέρος της επιχωμένη, ενώ το ίδιο το τείχος, με εξαίρεση τους προμαχώνες, αρχίζει να μετατρέπεται σε ακανόνιστα αναχώματα (Jeffery 1983).

Με την εγκατάσταση της Αγγλικής διοίκησης στο νησί, η πόλη της Λευκωσίας άρχισε να επεκτείνεται και εκτός των τειχών, με την οικοδόμηση κυβερνητικών και διοικητικών κτηρίων στην περιοχή της Αρχιγραμματείας, με συνέπεια να αναπτυχθούν νέες συγκοινωνιακές ανάγκες τις οποίες δεν μπορούσαν πλέον να καλύψουν οι τρείς αρχικές πύλες των τειχών: η Πύλη Αμμοχώστου (*Porta Giuliana*), η Πύλη Κερύνειας (*Porta Provvedittore*) και η Πύλη Πάφου (*Porta S. Domenico*), οι οποίες αποτελούσαν και την μοναδική πρόσβαση στην πόλη μέχρι και το τέλος της Οθωμανικής κατάκτησης. Με σκοπό την συγκοινωνιακή διευκόλυνση και τη δημιουργία αμαξιτών δρόμων που να οδηγούν από και προς την πόλη, οι Άγγλοι προχώρησαν στη δημιουργία νέων ανοιγμάτων στα τείχη, τα οποία κατά κύριο λόγο αποτελούσαν γέφυρες πάνω από την αμυντική τάφρο των Βενετικών τειχών.

Εξαίρεση αποτέλεσαν τα ανοίγματα στην Πύλη Πάφου και στην Πύλη Κερύνειας όπου η μεσαιωνική οχύρωση κόπηκε. Πέραν όμως των «επίσημων» ανοιγμάτων, στα οποία προχώρησε η Αγγλική διοίκηση, σταδιακά δημιουργήθηκαν σε αρκετά σημεία μονοπάτια, τόσο λόγω της εγκατάλειψης της οχύρωσης όσο και εξαιτίας της αφαίρεσης λίθων από τα τείχη για χρήση σε νέες οικοδομές, σε σημείο που να εκφράζεται φόβος ότι οι οχυρώσεις θα μετατρέπονταν τελικά σε ένα άμορφο ερείπιο (Jeffery 1983).

Ένα από τα παλαιότερα ανοίγματα, και συγκεκριμένα το δεύτερο μετά τη διάνοιξη του τείχους δίπλα από την Πύλη της Πάφου το 1879, ήταν η σημερινή Πλατεία Ελευθερίας. Το δεύτερο αυτό άνοιγμα στα τείχη επί Αγγλοκρατίας, ονομάστηκε «Νέο Άνοιγμα» ή «Άνοιγμα Τρυπιώτη» (Μιχαηλίδη 1985, 29). Αναφέρεται επίσης και ως «Larnaka Gate» (Jeffery 1983), «Limassol Gate» (Shirley 2001) ή «Savvas» (Pilides 2009) και «Ay. Savvas Gate», ενώ αργότερα καθιερώθηκε με την ονομασία «άνοιγμα Χατζησάββα» από το γνωστό καφενείο, το οποίο βρισκόταν στα νότια του ανοίγματος, εκεί όπου σήμερα βρίσκεται το μέγαρο Χατζησάββα (Μιχαηλίδη 1985· Κεσισιάν 1989). Το σημερινό του όνομα το πήρε το 1974, όταν κατόπιν δημοψηφίσματος μετονομάστηκε από Πλατεία Μεταξά σε Πλατεία Ελευθερίας.

Η δημιουργία του ανοίγματος στο συγκεκριμένο σημείο πραγματοποιήθηκε με σκοπό να ενώσει το Μακρύδρομο δηλαδή την Οδό Λήδρας, με την περιοχή της εκτός των τειχών αναπτυσσόμενης Λευκωσίας. Η Οδός Λήδρας αποτέλεσε αργότερα την κυριότερη εμπορική αρτηρία της πόλης και ήταν ένας από τους παλαιότερους ιστορικούς δρόμους που κατευθυνόταν βόρεια προς νότια διασχίζοντας την πόλη και την πεδιάδα. Σε άρθρο της Cyprus Herald, ημερομηνίας 31 Μαΐου 1882, αναφέρεται σχετικά: «The new cutting through the ramparts which will connect the Dali-road directly with the Bazaar has been commenced, and the works are now in full progress. This will not only be a convenience to the natives, but also to those English officials who live in that quarter of town, and who will have a short road to the Government offices, instead of having at present to go around by the Papho Gate». Το «Νέο άνοιγμα» δημιούργησε επίσης ένα πολεοδομικό άξονα βορρά-νότου που μέχρι το 1974, συνέδεε την είσοδο αυτή με την Πύλη Κερύνειας.

Ουσιαστικά ο δρόμος αποτελείτο αρχικά από μία στενή ξύλινη γέφυρα πάνω από την τάφρο, η οποία μόλις χωρούσε να περάσει ένα αμάξι και εμφανίζεται στο χάρτη του Kitchener της πόλης της Λευκωσίας, ο οποίος είχε ολοκληρωθεί μέχρι το τέλος του 1882, ως «Limassol Gate» (Shirley 2001) (Εικ. 1). Αργότερα η γέφυρα αντικαταστάθηκε, σε δύο φάσεις όπως θα δούμε πιο κάτω, από πλατύτερη λίθινη γέφυρα με καμάρες, η οποία πραγματοποιήθηκε μετά από επιχωμάτωση της τάφρου, ούτως ώστε να ανέλθει στο ίδιο επίπεδο με το δρόμο εντός και εκτός των τειχών.

Η διάνοιξη όλων των ανοιγμάτων στα Βενετικά τείχη, είχε ολοκληρωθεί έως τα τέλη της δεκαετίας του 1930 και επί δημαρχίας Θεμιστοκλή Δέρβη. Η συγκεκριμένη περίοδος, αποτελεί το επίκεντρο της παρούσας έρευνας, με έμφαση στα

1

2

1. Λεπτομέρεια του χάρτη της Λευκωσίας του H. Kitchener (1882), που δείχνει το άνοιγμα της Πλατείας Ελευθερίας στα Βενετικά τείχη. **2.** Φωτογραφία του ανοίγματος της Πλατείας Ελευθερίας του 1969 (Τμήμα Αρχαιοτήτων).

στάδια τα οποία πέρασε το άνοιγμα της Πλατείας Ελευθερίας και στις επεμβάσεις που έγιναν στον προμαχώνα Δ' Avila, ο οποίος κατεδαφίζεται μερικώς και κτίζεται ανατολικότερα με σκοπό τη διαπλάτυνση του ανοίγματος. Αργότερα, στα τέλη της δεκαετίας του 1960, η Πλατεία Ελευθερίας αλλάζει και πάλι όψη, αφού διαπλατύνεται περαιτέρω με αποτέλεσμα την κατάχωση της ανατολικής πλευράς της λίθινης γέφυρας. Παράλληλα, το πεζοδρόμιο της γέφυρας της Πλατείας κατασκευάζεται σε επαφή με τη δυτική πλευρά του νέου προμαχώνα της Αγγλοκρατίας που οικοδομήθηκε στα τέλη της δεκαετίας του 1930, αφήνοντας ορατό μόνο το άνω μέρος του να διαφαίνεται από το πεζοδρόμιο, μια εικόνα ιδιαίτερα οικεία μέχρι σχετικά πρόσφατα (Εικ. 2).

Το άνοιγμα της Πλατείας Ελευθερίας, το οποίο με την πάροδο του χρόνου καθιερώθηκε ως η κύρια είσοδος στην εντός των τειχών πόλη, συγκέντρωσε περιφερειακά του σημαντικά κτήρια και υπηρεσίες όπως τον κινηματογράφο Μαγικό Παλάτι, το καφενείο Χατζησάββα, τη Βιβλιοθήκη, το ξενοδοχείο «Grand Hotel», το νυχτερινό κέντρο Λούνα Πάρκ πάνω στον προμαχώνα D' Avila, το οποίο αργότερα μετατράπηκε σε Δημαρχείο της πόλης και άλλα. Η πλατεία αποτελεί μέχρι και σήμερα τον παραδοσιακό χώρο συγκέντρωσης των κατοίκων της πόλης για την πραγματοποίηση πολιτικών, κοινωνικών και πολιτιστικών εκδηλώσεων, όπως πορείες, πολιτικά συλλαλητήρια, αθλητικούς πανηγυρισμούς, φιλανθρωπικές εκδηλώσεις, εορτασμούς και πολλά άλλα.

Η ανασκαφική έρευνα η οποία διεξήχθηκε στο χώρο της Πλατείας Ελευθερίας πραγματοποήθηκε στα πλαίσια του προγραμματιζόμενου έργου για την ανάπλαση της Πλατείας Ελευθερίας και του περιβάλλοντα χώρου της. Το έργο προ-

3. Ο χώρος της ανασκαφής της Πλατείας Ελευθερίας 2008–2009.

βλέπει την πλήρη αφαίρεση της υφιστάμενης γέφυρας και την κατασκευή καινούριας, η οποία θα είναι διαμπερής και θα επιτρέπει την διέλευση από πεζούς στο επίπεδο της τάφρου. Στο έργο, το οποίο έχει προκαλέσει έντονη συζήτηση, περιλαμβάνεται επίσης και η τοπιοτέχνηση της τάφρου στα ανατολικά του προμαχώνα D' Avila και το κομμάτι της τάφρου μεταξύ των προμαχώνων D' Avila και Tripoli και την ένταξη σ' αυτό χρήσεων με την κατασκευή καφεστιατορίων, περιπτερων, παιδότοπου και μικρού θεάτρου μεταξύ άλλων. Καθώς τα προβλεπόμενα σχέδια θα υλοποιηθούν εντός του χώρου του Μνημείου, η ανασκαφική έρευνα πραγματοποιήθηκε με σκοπό να διερευνηθεί ο χώρος από το Τμήμα Αρχαιοτήτων, πριν από την έναρξη οποιωνδήποτε κατασκευαστικών εργασιών.

Η εν λόγω αρχαιολογική έρευνα, παρείχε μια σημαντική ευκαιρία διερεύνησης και μελέτης του ανοίγματος της Πλατείας Ελευθερίας τόσο ανασκαφικά όσο και αρχειακά, ίσως την πρώτη αυτού του είδους που πραγματοποιείται μετά τη διάνοιξη των ανοιγμάτων επί Αγγλοκρατίας.

Οι εργασίες στο χώρο της Πλατείας Ελευθερίας ξεκίνησαν τον Αύγουστο του 2008 και ολοκληρώθηκαν το Φεβρουάριο του 2009, σε δύο φάσεις. Η πρώτη φάση προέβλεπε την αφαίρεση του όγκου της επιχώσης της γέφυρας της Πλατείας Ελευθερίας με μηχανικά μέσα, μέχρι βάθος τριών μέτρων και σε δεύτερη φάση την ανασκαφική διερεύνηση του χώρου. Ως χώρος διεξαγωγής των εργασιών οριοθετήθηκε η περιοχή περιφερειακά της δυτικής ημικυκλικής απόληξης του προμαχώνα Δ' Avila, αρχίζοντας από τον χώρο όπου βρίσκεται η είσοδος του Δημαρχείου Λευκωσίας και καταλήγοντας στο σημείο που αρχίζει η ευθύγραμμη πορεία του προμαχώνα στα νότια (Εικ. 3).

Η πρώτη αυτή φάση της εκσκαφής πραγματοποιήθηκε κάτω από την επίβλεψη του Τμήματος Αρχαιοτήτων. Με την έναρξη των εργασιών και την αφαίρεση του οδοστρώματος, σε βάθος 60 περίπου εκατοστών αποκαλύφθηκε σειρά από πωρόλιθους στα βόρεια και ανατολικά, οι οποίοι υποδείκνυναν ότι τόσο η *cortina*, όσο και το ευθύγραμμο τμήμα του τείχους που ενώνει την κουρτίνα με τον προμαχώνα (λαιμός) δεν καταστράφηκαν πλήρως κατά τη διάνοιξη του «Νέου Ανοίγματος» και παρείχαν σοβαρές ενδείξεις ότι τα μέρη του τείχους διατηρούνταν σε αρκετό ύψος. Ο χώρος διατηρήθηκε σε αυτή τη φάση της εκσκαφής σε ψηλότερο επίπεδο, με σκοπό τα εν λόγω αρχιτεκτονικά στοιχεία να διερευνηθούν και αποκαλυφθούν πλήρως κατά την διάρκεια της ανασκαφικής έρευνας.

Κατά την διάρκεια της αφαίρεσης των όγκων των επιχώσεων, διαπιστώθηκε η έντονη επέμβαση που δέχτηκε ο χώρος από σύγχρονες κατασκευές. Ενδεικτικά αναφέρεται εδώ, ότι αποκαλύφθηκαν και αφαιρέθηκαν από τον χώρο της Πλατείας Ελευθερίας στοιχεία όπως καλώδια της Αρχής Ηλεκτρισμού Κύπρου, παλαιότερα και σύγχρονα, της Αρχής Τηλεπικοινωνιών Κύπρου και μέρος του δικτύου των αγωγών των ομβρίων υδάτων της πόλης, το οποίο διέτρεχε κάθετα το χώρο των εργασιών και που επέφεραν καταστροφή τόσο στην *cortina*, όσο και στον προμαχώνα. Σημαντική επέμβαση στο χώρο αποτελούσαν οι δημόσιες τουαλέτες οι οποίες είχαν οικοδομηθεί σε άμεση επαφή με τον προμαχώνα, ακριβώς στο σημείο όπου τελειώνει η ημικυκλική του απόληξη στα νότια και αρχίζει η ευθύγραμμη πορεία του, οι οποίες κατά τη διάρκεια των εργασιών κατεδαφίστηκαν.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσίασε κατά τη φάση της εκσκαφής, η αποκάλυψη της λίθινης γέφυρας της Αγγλοκρατίας, η οποία διαπιστώθηκε και στο πεδίο ότι ακολουθούσε πορεία παράλληλη με τον προμαχώνα της Αγγλοκρατίας. Η κατάχωση της γέφυρας και η περαιτέρω διαπλάνυση του ανοίγματος, η οποία πραγματοποιήθηκε στα τέλη της δεκαετίας του 1960, υλοποιήθηκε με το μπάζωμα του χώρου μεταξύ της γέφυρας και του προμαχώνα με αμμοχάλικο, εντός του οποίου βρέθηκαν μέρη από τα διακοσμητικά στοιχεία της λίθινης γέφυρας, τα οποία γνωρίζουμε από φωτογραφίες της περιόδου. Με την αφαίρεση του αμμοχάλικου αποκαλύφθηκε ξανά, μετά από 40 περίπου χρόνια, ο προμαχώνας της Αγγλοκρατίας, σε βάθος περίπου 3 μέτρων υπό του αρχικού οδοστρώματος.

4

4. Αποκάλυψη του αυθεντικού προμαχώνα κατά τη φάση των εργασιών εκσκαφής για την αφαιρεση της επίχωσης της γέφυρας.

Ακολούθως πραγματοποιήθηκε η στήριξη της δυτικής και νότιας πλευράς της εκσκαφής για λόγους στατικούς, προτού πραγματοποιηθεί η δεύτερη φάση αφαιρεσης της επίχωσης μέχρι το τελικό προβλεπόμενο βάθος των 3 μέτρων. Κατά την διάρκεια της δεύτερης αυτής φάσης της εκσκαφής αποκαλύφθηκε και το πιο σημαντικό στοιχείο στο χώρο.

Στο μέσο περίπου του χώρου της εκσκαφής και στο ύψος όπου ο καρδιόσχημος προμαχώνας αρχίζει την ημικυκλική του πορεία, αποκαλύφθηκε, σε βάθος 2 περίπου μέτρων υπό του οδοστρώματος, κτιστό αρχιτεκτονικό στοιχείο το οποίο προφανώς αποτελούσε μέρος του Βενετικού τείχους και υπεδείκνυε μια διαφορετική αρχική πορεία του προμαχώνα (Εικ. 4). Το εν λόγω αρχιτεκτονικό στοιχείο ήρθε σε συνέχεια και συμπλήρωση των ανασκαφικών ευρημάτων που αποκαλύφθηκαν κατά την διενέργεια των διερευνητικών ανασκαφικών τομών που πραγματοποιήθηκαν εντός της τάφρου κατά το έτος 2007 από το Τμήμα Αρχαιοτήτων. Κατά τη διάρκεια της εν λόγω διερευνητικής ανασκαφής πραγματοποιήθηκε τομή επί του προμαχώνα στο σημείο όπου ξεκινά η ημικυκλική πορεία του στα νότια, η οποία και αποκάλυψε μια πιθανόν παλαιότερη κατασκευαστική φάση του προμαχώνα που ακολουθούσε διαφορετική πορεία από τον υφιστάμενο, περαιτέρω προς τα δυτικά, και που συνηγορούσε στην πιθανότητα να συνεχίζεται κάτω από την επίχωση της πλατείας. Με την αποκάλυψη κατά την εκσκαφή και του νέου αρχιτεκτονικού στοιχείου, αυτή τη φορά κάτω από την επίχωση, οι υποψίες για μια αρχικά διαφορετική πορεία του προμαχώνα, είχαν πλέον επιβεβαιωθεί.

Υπό το φώς των νέων δεδομένων οι εργασίες εκσκαφής της επιχωμάτωσης της γέφυρας με μηχανικά μέσα, τερματίστηκαν σε ψηλότερο επίπεδο στα νότια ούτως ώστε να προχωρήσει η διερεύνηση του χώρου ανασκαφικά.

5

6

5. Ο αυθεντικός προμαχώνας μετά την ανασκαφή και συντήρηση του. 6. Η *cortina* και ο λαιμός του τείχους μετά την ανασκαφή και συντήρησή τους.

Οι ανασκαφικές εργασίες ξεκίνησαν στις 29 Σεπτεμβρίου 2008, διήρκεσαν μέχρι τις 5 Φεβρουαρίου 2009 και ουσιαστικά επικεντρώθηκαν στην αποκάλυψη των καταχωμένων αρχιτεκτονικών στοιχείων του βενετικού τείχους. Αποκαλύφθηκε μερικώς το ευθύγραμμο μεταπύργιο τμήμα του τείχους μεταξύ των προμαχώνων D' Avila και Tripoli, καθώς εκκρεμεί η αφαίρεση της επίχωσης στο βορειοδυτικό τμήμα της Πλατείας Ελευθερίας, η οποία διατηρήθηκε για συγκοινωνιακούς σκοπούς, ενώ πλήρως έχει αποκαλυφθεί το ευθύγραμμο τμήμα που ενώνει την *cortina* με τον προμαχώνα (λαιμός), καθώς και η ημικυκλική απόληξη του προμαχώνα (Εικ. 5, 6).

Η *cortina* σώζεται σε ύψος το οποίο κυμαίνεται μεταξύ 3,5 με 4 μέτρα και σε αρκετά καλή κατάσταση, με εξαίρεση δύο σημεία κατά μήκος της όπου υπήρξε σύγχρονη επέμβαση για την κατασκευή του δικτύου των αγωγών ομβρίων υδάτων. Τα σημεία αυτά έχουν σήμερα συντηρηθεί και αποκατασταθεί από το Τμήμα Αρχαιοτήτων, ενώ τα αποκαλυφθέντα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα έχουν συντηρηθεί στο σύνολο τους.

Κατά την ανασκαφή κατά μήκος της κουρτίνας, σε βάθος περίπου 1,5 μέτρου από την επιφάνεια του οδοστρώματος αποκαλύφθηκε στρώμα αποτελούμενο από λαξευτούς πωρόλιθους και ερυθρωπό κονίαμα, το οποίο συνηγορεί στην πιθανότητα το τείχος να σωζόταν σε ακόμη ψηλότερο επίπεδο και να κόπηκε για να εξυπηρετηθούν οι κατασκευαστικές ανάγκες της γέφυρας. Ο προμαχώνας, ο οποίος αποκαλύφθηκε στο ψηλότερο του σημείο περίπου δύο μέτρα υπό του υφιστάμενου οδοστρώματος, σώζεται σε μέγιστο ύψος 3 μέτρων ενώ στο βόρειο και νότιο τμήμα του είναι κατεστραμμένος από νεότερες επεμβάσεις και σώζεται σε χαμηλότερο επίπεδο, φτάνοντας σε ύψος 1,5 περίπου μέτρου.

Τα κινητά ευρήματα από την ανασκαφή είναι κατά κύριο λόγο όστρακα οθωμανικής και νεότερης κεραμικής, τα οποία προέρχονται από διαταραγμένα στρώματα τα οποία προφανώς μεταφέρθηκαν στον χώρο και χρησιμοποιήθηκαν για την επιχωμάτωση της τάφου και τη δημιουργία της γέφυρας. Σημαντική είναι η παρουσία πήλινων οθωμανικών πίπων εντός των συγκεκριμένων στρωμάτων, οι οποίες προκαταρκτικά χρονολογούνται από τον 17ο αιώνα μέχρι και τον 19ο και ανέρχονται περίπου σε 120 στον αριθμό, οι περισσότερες από τις οποίες διασώζονται αποσπασματικά. Το κατώτερο αρχαιολογικό στρώμα, το οποίο είναι αδιατάρακτο και βρίσκεται στο επίπεδο της θεμελίωσης του τείχους, χρονολογείται από την λιγοστή κεραμική στον 16ο αιώνα, και είναι σύγχρονο με την κατασκευή των τειχών.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει ένα στοιχείο το οποίο αποκαλύφθηκε σε αυτό ακριβώς το επίπεδο, και έχει εδώ μια σύντομη μόνο αναφορά, καθώς δεν έχει μελετηθεί πλήρως. Πρόκειται για ένα ελλειψοειδή μακρόστενο χώρο έντονης καύσης, ο οποίος αποκαλύφθηκε στο επίπεδο του θεμελίου και ακριβώς στη γωνία που σχηματίζεται μεταξύ *cortina* και λαιμού. Ο χώρος είναι γεμάτος με ανθρώπινα οστά, εκ των οποίων κάποια είναι πλήρως απανθρακωμένα, κάποια μερικώς καμένα και μερικά δεν παρουσιάζουν ίχνος καύσης. Με τα μέχρι στιγμής δεδομένα φαίνεται ότι η καύση πραγματοποιήθηκε επί τόπου και έχουν ανευρεθεί εντός του χώρου πέραν των οστών, αιχμές σιδερένιων βελών, πλήθος μολύβδινων βολιών και μεταλλικά αντικείμενα τα οποία εκ πρώτης όψεως φαίνεται ότι έχουν σχέση με πολεμικές εξαρτήσεις. Η ολοκληρωμένη μελέτη του υλικού σε συνδυασμό με την ανθρωπολογική εξέταση των οστών πιθανότατα να ρίξει περισσότερο φως στο τι ακριβώς συνέβη στο χώρο. Ως μια πρώτη προσέγγιση θεωρούμε ότι το εν λόγω στοιχείο πρέπει να εξεταστεί σε συνάρτηση με την πολιορκία και πτώση της πόλης της Λευκωσίας από τους Οθωμανούς το 1570, κατά την οποία η καύση πιθανόν να αποτέλεσε πρακτική καταστροφής των πτωμάτων που προέκυψαν από αυτήν (βλ. Πηλείδου, στον παρόντα τόμο, σελ. 184).

Παράλληλα με τις ανασκαφικές εργασίες πραγματοποιήθηκε μια προκαταρκτική αρχειακή έρευνα με σκοπό τη διερεύνηση του συγκεκριμένου ανοίγματος του τείχους και ειδικότερα τη συλλογή πληροφοριών σε σχέση με τη φαινομενικά παλαιότερη φάση του προμαχώνα. Το γεγονός ότι η σχεδιαστική αποτύπωση του προμαχώνα κατά συμμετρική αντιστοιχία με την ανατολική ημικυκλική απόληξη του, τοποθετεί την θέση του προμαχώνα εκεί όπου αποκαλύφθηκε κατά την ανασκαφή και όχι στη μέχρι πρότινος γνωστή θέση του, επέτρεπε τη θεωρία ότι ο προμαχώνας πιθανόν να είχε μετακινηθεί σε δεδομένη χρονική στιγμή από την αρχική του θέση.

Η γενικότερη τάση της περιόδου της Αγγλοκρατίας είναι κατ' ουσίαν απαξιωτική προς τα μεσαιωνικά τείχη, για τα οποία διατυπώνονται απόψεις μέχρι και για κατεδάφισή τους. Το 1900 γίνεται μια τέτοια πρόταση από τον αρμοστή Haynes Smith με σκοπό την κατασκευή ενός περιμετρικού δρόμου γύρω από την πόλη

(Μαραγκού και Κούτας 2009), ενώ η τάση αυτή είναι εντονότερη ανάμεσα στον ντόπιο πληθυσμό. Χαρακτηριστικά αναφέρεται ένα απόσπασμα από το βιβλίο του George Chacalli, «Cyprus under British Rule», που εκδόθηκε στη Λευκωσία το 1902: «Though antiquarians might consider us barbarians without any respect for antiquities we frankly consider that the fortifications round Nicosia must be pulled down. As fortifications they are of no value whatever; as antiquities they cannot be considered very valuable because they are rather modern... They are rather ugly things, large walls greatly preventing the circulation of air, diminishing the beauty of the town and having no reason of existence whatever. We hope that very soon no traces of these ugly walls will remain...»

Ανάλογο είναι και ένα δημοσίευμα στην εφημερίδα η «Φωνή της Κύπρου» ημερομηνίας 14 Ιανουαρίου 1939, στο οποίο ο συγγραφέας αναφωτίεται: «Διατί ξοδεύονται εκατοντάδες λιρών για τα χωρίς ιστορικής αξίας τείχη της Λευκωσίας που θα μπορούσαν να κατεδαφιστούν όλα χωρίς να χάσει τίποτε η αρχαιολογία, η ιστορία και η αισθητική...», ενώ σε σημείωμα του 1933 (SA532/07, ημερομηνίας 23 / 3 / 1933), του Γενικού Εισαγγελέα αναφέρεται: «Greek Cypriots are apt to have a curious outlook with regard to such antiquities as the town walls. I understand some prominent persons among them consider that they should be removed altogether as being relics of the days of oppression».

Ένα τέτοιο εξέχον πρόσωπο και κυρίαρχη προσωπικότητα της περιόδου ήταν και ο τότε Δήμαρχος Λευκωσίας Θεμιστοκλής Δέρβης, ο οποίος διετέλεσε δύο θητείες στη Δημαρχεία της πόλης, μεταξύ 1929 – 1946 και 1949 – 1959. Ο Θ. Δέρβης φαίνεται ότι ασπαζόταν την άποψη ότι τα τείχη ήταν άνευ αξίας και μάλιστα ότι εμπόδιζαν την ανάπτυξη της πόλης. Σε υπηρεσιακό σημείωμα του Διευθυντή Αρχαιοτήτων J. R. Hilton, που αφορούσε αίτημα της Δημοτικής Αρχής για επέκταση του κτιρίου του «Λούνα Πάρκ» πάνω στον προμαχώνα D'Avila (SA 896/35, ημερομηνίας 20 / 6 / 1935), αναφέρεται ότι ο Δήμαρχος παραδέχεται ότι επιθυμεί να εξαφανίσει τις οχυρώσεις της Λευκωσίας, προβάλλοντας ως δικαιολογία την πεποίθηση ότι κάτι τέτοιο θα έχει ως αποτέλεσμα να εισέλθει φως και ήλιος στην πόλη.

Σε αυτά τα πλαίσια, ο Θεμιστοκλής Δέρβης τον Ιούνιο του 1930 σε συνεδρίαση της επιτροπής «Nicosia Amenity Committee», της οποίας ήταν μέλος, όπως παρουσιάζεται σε επιστολή του Αναπληρωτή Έπαρχου B.J. Reilly (SA 532/07, ημερομηνίας 24 / 6 / 1930), πρότεινε όπως μέρος του προμαχώνα Kara Ismail (όνομα με το οποίο ήταν γνωστός ο προμαχώνας D'Avila στην τουρκική γλώσσα), κατεδαφιστεί ούτως ώστε να προχωρήσει ο Δήμος σε διαπλάτυνση του δρόμου, που οδηγεί από τη δημόσια βιβλιοθήκη προς την Οδό Λήδρας. Ο Δήμαρχος διεκδίκησε επιπλέον, το δικαίωμα εκ μέρους του Δημοτικού Συμβουλίου, να προχωρεί σε όποιες αλλαγές στα τείχη θεωρούσε αναγκαίες, χωρίς να λαμβάνει άδεια από την κυβέρνηση. Η Επιτροπή αποφάνθηκε ότι για τέτοιου είδους αλλαγές και σε κάθε περίπτωση, ο Δήμος θα πρέπει να διαβουλεύεται μαζί της. Επιπλέον, για τη

συγκεκριμένη διαπλάτυνση του ανοίγματος, η επιτροπή «Nicosia Amenity Committee» σε συνεδρίασή της τον επόμενο μήνα, ακολουθώντας εισήγηση του Διευθυντή Δημοσίων Έργων, αποφάσισε από κοινού ότι η ανατολική πλευρά του δρόμου και της γέφυρας θα διατηρηθεί στην ίδια ευθεία με το τέλος του προμαχώνα D' Avila και τη γωνία της Δημόσιας Βιβλιοθήκης,¹ ακολουθώντας την πορεία του προμαχώνα. Τα σχέδια για την διάνοιξη θα ετοιμάζονταν από τον Έφορο Αρχαίων Μνημείων George Jeffery.

Ο Θ. Δέρβης όμως προφανώς δεν πείστηκε για την αναγκαιότητα διαβούλευσης ούτε και για την εκπόνηση σχεδίων από τον Έφορο Μνημείων G. Jeffery και τον Αύγουστο του 1930, προχώρησε με τα αρχικά του σχέδια και σε επέμβαση στον προμαχώνα. Η Αγγλική διοίκηση σε επιστολή του Acting Commissioner B. J. Reilly (SA532/07, ημερομηνίας 8/8/1930), αναφέρει χαρακτηριστικά ότι η διαβούλευση με την Δημοτική Αρχή για το θέμα μάλλον δεν θα είναι επιτυχής, καθώς το ενδιαφέρον του Δήμου επικεντρώνεται περισσότερο στη δημιουργία νέων δρόμων και βελτιώσεων στην πόλη, πάρα στο αρχαίο οχυρό. Κλείνοντας εκφράζονται φόβοι ότι το άκρο του προμαχώνα πιθανόν να υποστεί καταστροφές από τους πεζούς και την κίνηση. Ο G. Jeffery στο προσωπικό του ημερολόγιο του αναφέρεται στο θέμα ως «*the defiance of the Greeks in the new entrance of Nicosia*» (Pilides 2009).

Το δημοσίευμα της εφημερίδας «Ελευθερία» ημερομηνίας 13 Αυγούστου 1930, με τίτλο «*To ἀνοιγμα Χατζησάββα*», εκφράζει με ακρίβεια την άποψη της Δημοτικής Αρχής για το θέμα και είναι ιδιαίτερα χαρακτηριστικό για τον τρόπο θεώρησης των τειχών:

«Μετ' ου πολὺ περατούται το μέγα εξωραϊστικόν ἔργον του Δήμου δια της διευρύνσεως του ανοίγματος Χατζησάββα. Κατά τον χειμώνα θα γίνει ασφαλτόστρωσις, τα πεζοδρόμια και ο διάκοσμος.

Επειδή κυκλοφορούν φήμαι ότι το ἔργον θα στοιχίσει εις τον Δήμον χιλιας λίρας, παρεκλήθημεν υπό του Δημάρχου να δηλώσωμεν ότι είναι ζήτημα εάν η όλη εργασία υπερβεί τας 300 – 350, διότι πλήν των εργατικών, το χώμα όπερ και εχρησιμοποιήθη δια την επιχωματωμάτωσιν ελαμβάνετο εκ των προμαχώνων, αι δε πέτραι δωρεάν εκ των τειχών. Η γέφυρα εστοίχισε περί τας 80 λίρας».

Το ἔργο αυτό της Δημοτικής Αρχής στο «Νέο ἄνοιγμα», αποτέλεσε την πρώτη φάση οικοδόμησης της λίθινης γέφυρας, η οποία επηρέασε ουσιαστικά τον προμαχώνα D' Avila (Εικ. 7). Το ἄνοιγμα διαπλατύνεται με την οικοδόμηση μιας πλατύτερης λίθινης γέφυρας από πωρόλιθο, η οποία στηρίζεται σε αψιδωτά τόξα, εμφανή μέχρι και σήμερα στη δυτική της πλευρά. Όσον αφορά στην ανατολική πλευρά της νέας γέφυρας, αυτή δεν ακολουθεί την πορεία του προμαχώνα αλλά οικοδομείται σε επαφή μαζί του στα νότια, στο σημείο που αρχίζει η ημικυκλική

7

7. Κτηματικός χάρτης του 1957, που δείχνει τις διαδοχικές φάσεις του ανοιγμάτος της Πλατείας Ελευθερίας (Αρχείο Τμήματος Κτηματολογίου και Χωρομετρίας). Με μαύρο χρώμα σημειώνεται η πρώτη ξύλινη φάση της γέφυρας και με κόκκινο χρώμα η κατασκευαστική φάση του 1930. Η φάση του 1939 σημειώνεται με έντονη μαύρη χάραξη.

του απόληξη. Θα πρέπει να φανταστούμε ότι η γέφυρα σε αυτή τη φάση θα είχε μια όψη, στην οποία περίπου στο μέσο του δρόμου, στα ανατολικά, ξεπρόβαλλε ο προμαχώνας D' Avila. Το νοτιοανατολικό τμήμα του προμαχώνα δεν ήταν πλέον ορατό από το επίπεδο της τάφρου αλλά εκτεθειμένο σε φθορά από την κίνηση και τους πεζούς στο επίπεδο της γέφυρας, ενώ καταχωμένο ήταν πλέον και το μεγαλύτερο μέρος του ευθύγραμμου μεταπυργίου τμήματος (*cortina*) μεταξύ προμαχώνα D' Avila και Tripoli.

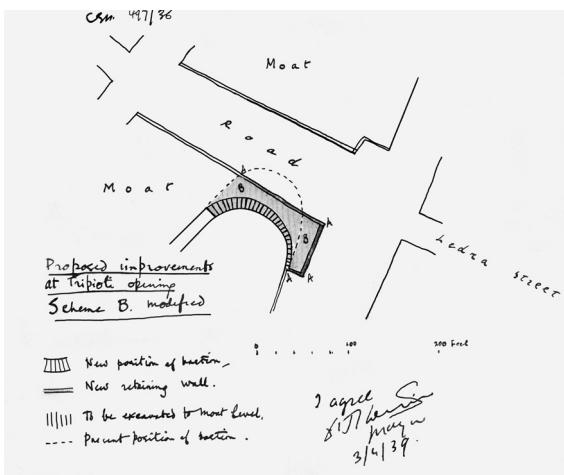
Δέκα περίπου χρόνια μετά, το 1939, ο Θ. Δέρβης ζητά την περαιτέρω διαπλάτυνση της γέφυρας. Στα πλαίσια αυτά πραγματοποιείται η κατεδάφιση και το κτίσμα του προμαχώνα D' Avila ανατολικότερα από την αυθεντική του θέση, όπως αποκαλύφθηκε κατά την ανασκαφή στο χώρο. Ο Δήμαρχος Λευκωσίας, με επιστολή του προς τον Έπαρχο Λευκωσίας ημερομηνίας 8 Φεβρουαρίου 1939 (SA 497 / 1936 / 1), αναφέρεται σε συνάντηση που πραγματοποιήθηκε στο Δημαρχείο στις 14 Ιανουαρίου 1939, στην οποία συμμετείχε και ο Διευθυντής Αρχαιοτήτων A. H. S. Megaw. Στην συνάντηση αποφασίστηκε να ζητηθεί άδεια από την κυβέρνηση για να μετακινηθεί προς τα πίσω το προεξέχον τμήμα του προμαχώνα στο νέο άνοιγμα Τρυπιώτη. Ο Δήμαρχος επισημαίνει στην επιστολή του ότι η εργασία

αυτή θα πραγματοποιηθεί σύμφωνα με τις οδηγίες του Διευθυντή Αρχαιοτήτων και ότι ο Δημοτικός Μηχανικός θα φροντίσει ώστε ο προμαχώνας να ξανακτιστεί με τον ίδιο τρόπο και ύφος και με την χρήση των ίδιων υλικών. Στην επιστολή επισυνάπτεται κτηματικός χάρτης, στον οποίο σημειώνεται η προτεινόμενη μετακίνηση του προμαχώνα. Ουσιαστικά, ο Δήμος προτείνει όπως ο συσχετισμός της γεφύρας με τον νέο προμαχώνα παραμείνει ο ίδιος όπως προηγουμένως όπου η γέφυρα εφάπτεται αυτού, με τη διαφορά πλέον ότι ο νέος προμαχώνας δεν θα βρίσκεται στο κέντρο της γέφυρας.

Η συγκεκριμένη πρόταση του Δήμου δεν βρίσκει σύμφωνο τον Διευθυντή Αρχαιοτήτων A.H.S. Megaw, ο οποίος όμως δεν είναι αντίθετος με την κατεδάφιση και μετακίνηση του προμαχώνα, εφόσον αυτή πραγματοποιηθεί με τρόπο που δεν θα μειώνει το οχυρωματικό του χαρακτήρα και θεωρεί ότι θα βελτιώσει την γενική εμφάνιση της συγκεκριμένης εισόδου προς την πόλη. Ο Megaw σε αυτά τα πλαίσια υποβάλλει δύο νέες προτάσεις προς συζήτηση συνοδευόμενες από σκίτσα, τις οποίες ονομάζει «*Scheme B*» και «*Scheme C*» (SA497 / 1936 / 1, ημερομηνίας 4/3/1939).

Για το προτεινόμενο «*Scheme B*», ο Megaw αναφέρει ότι εάν το συγκεκριμένο μέρος του προμαχώνα πρόκειται να ξανακτιστεί, θα πρέπει να ακολουθηθεί μια πορεία ξεκάθαρα εκτός του δρόμου, όπου θα είναι δυνατό να πραγματοποιηθεί το κτίσιμό του εκ θεμελίων. Η θεμελίωση προτείνεται όπως πραγματοποιηθεί σε αρκετά χαμηλότερο επίπεδο από το υφιστάμενο της τάφρου, σε ολόκληρο το μήκος της νέας κατασκευής. Σε περίπτωση που όντως αυτή η πρόταση γινόταν αποδεκτή, ο Megaw αναφέρει ότι η περιοχή μεταξύ του κατεδαφισμένου προμαχώνα και της *cortina* («area A» στο σκίτσο) θα πρέπει να ανασκαφεί μέχρι το επίπεδο της τάφρου και ο ήδη υπάρχον αναληματικός τοίχος της γέφυρας να επεκταθεί ευθύγραμμα προς την Οδό Λήδρας, μέχρι να συναντήσει την *cortina* του τείχους. Το κόστος των εργασιών για την ανασκαφή, την κατασκευή της θεμελίωσης και το κτίσιμο υπολογίστηκε στις £450, ενώ για την ολοκλήρωση των εργασιών με την επέκταση του αναληματικού τοίχου της γέφυρας και την ανασκαφή της «area A» υπολογίστηκε ότι θα χρειάζονταν £650.

Το «*Scheme C*», το οποίο ξεκάθαρα προτιμούσε ο Διευθυντής Αρχαιοτήτων, αφορούσε στην μετακίνηση της ίδιας της γέφυρας, με την επανακατασκευή του τοίχου αντιστρήξης της περαιτέρω στα δυτικά, με συνεπακόλουθη επανατοποθέτηση, επίσης προς τα δυτικά, των εισόδων των Οδών Λήδρας και Ευαγόρου για να ανταποκρίνονται στη προτεινόμενη νέα θέση της γέφυρας. Αυτή η λύση δεν θα επηρέαζε καθόλου τον προμαχώνα και θα παρείχε τη δυνατότητα για επιπλέον χώρο, αρκετό για την κατασκευή δρόμου διπλής κυκλοφορίας και πεζοδρομίων μεταξύ της γέφυρας και του προμαχώνα. Το κόστος των εργασιών για την επανακατασκευή του αναληματικού τοίχου της γέφυρας υπολογίστηκε ότι δεν θα ξεπερνούσε τις £150, αλλά σε αυτό θα έπρεπε να προστεθούν και οι απο-

8

8. Το τροποποιημένο *Scheme B*, όπως ετοιμάστηκε από τον A.H.S. Megaw και εγκρίθηκε από το *Antiquities Advisory Board*.

ζημιώσεις προς τους ιδιοκτήτες των περιουσιών όπου θα γίνονταν οι προτεινόμενες αλλαγές.

Ο Megaw απευθυνόμενος προς τον *Colonial Secretary*, προτείνει όπως εξεταστεί η πρόταση του «*Scheme C*» από το Δήμαρχο, για την οποία δεν υπήρχε οποιαδήποτε αντίρρηση από πλευράς Τμήματος Αρχαιοτήτων. Σε περίπτωση όμως που ο Δήμαρχος επέμενε στην πρόταση για εκ νέου κτίσιμο του προμαχώνα σύμφωνα με το «*Scheme B*», παρόλο το μεγάλο κόστος, τότε ενδεχόμενη έγκριση θα έπρεπε να δοθεί από το *Antiquities Advisory Board*.

Οι προτάσεις του Διευθυντή Αρχαιοτήτων ακολουθήθηκαν από διαβούλευσις, κατά τις οποίες αποφασίστηκε ότι οι εργασίες θα προχωρούσαν βάσει του «*Scheme B*» σε μια ελαφρώς τροποποιημένη εκδοχή του. Η επέκταση του αναληματικού τοίχου της γέφυρας δεν θα κατασκευαζόταν πλέον ευθύγραμμα μέχρι να φτάσει σε επαφή με την *cortina*, αλλά πριν από αυτήν θα έστριβε σε ευθεία ανατολικά και μετά νότια, έτσι που η νέα γέφυρα θα κτίζόταν σε επαφή με το σημείο που θα κατασκευαζόταν ο νέος προμαχώνας. Το προτεινόμενο σχέδιο και η σειρά των εργασιών, έγιναν αποδεκτά και εγκρίθηκαν από το *Antiquities Advisory Board* στις 5 / 5 / 1939 (Εικ. 8).

Ενώ όμως το σχέδιο της νέας γέφυρας συμφωνήθηκε σχετικά γρήγορα μεταξύ Διευθυντή Αρχαιοτήτων και Δημάρχου, η χρηματοδότηση του έργου και η κατανομή των κατασκευαστικών εργασιών υπήρξε αρκετά προβληματική. Ο Δήμαρχος διαφώνησε με την πρόταση να κατατεθεί το αρχικό ποσό των £500 στο *Antiquities Fund* για πραγματοποίηση του συμφωνημένου σχεδίου, αφού οι εκτιμήσεις του Δήμου για το έργο ήταν αρκετά χαμηλότερες. Ο Δήμαρχος με σκοπό

9

10

9. Η κατασκευή του προμαχώνα D' Avila από εργάτες του Τμήματος Αρχαιοτήτων το 1939 (Τμήμα Αρχαιοτήτων). 10. Ολοκλήρωση της κατασκευής του προμαχώνα το 1940 (Τμήμα Αρχαιοτήτων). Είναι εμφανής η διαφορετική τοιχοποιία του 1930 και του 1939 στον αναλημματικό τοίχο της γέφυρας.

τη μείωση του κόστους πρότεινε όπως όλες οι εργασίες εκτελεστούν από το Δημαρχείο με επίβλεψη του Τμήματος Αρχαιοτήτων, κάτι που βρήκε εντελώς αντίθετο τον A. H. S. Megaw. Ο Διευθυντής Αρχαιοτήτων θεώρησε απαραίτητο ότι η κατασκευή της θεμελίωσης του νέου προμαχώνα όπως και το κτίσιμο του στη νέα θέση, θα έπρεπε οπωσδήποτε να πραγματοποιηθεί από τους εκπαιδευμένους οικοδόμους και εργάτες του Τμήματος Αρχαιοτήτων κάτω από τη δική του επίβλεψη. Σε διαφορετική περίπτωση αρνήθηκε να αναλάβει την ευθύνη ότι οι εργασίες θα εκτελεστούν ικανοποιητικά.

Αφού ακολούθησαν διαβουλεύσεις και κατ' ιδίαν συναντήσεις μεταξύ των δύο, συμφωνήθηκε όπως οι εργασίες που αφορούσαν στην κατεδάφιση του προμαχώνα, την περισυλλογή των λίθων και την αφαίρεση του πυρήνα της επίχωσης του προμαχώνα μέχρι το επίπεδο της τάφρου, θα πραγματοποιούνταν από εργάτες του Δήμου Λευκωσίας υπό την επίβλεψη του Τμήματος Αρχαιοτήτων. Το κτίσιμο του νέου προμαχώνα περιλαμβανομένης της θεμελίωσης θα πραγματοποιείτο από εργάτες του Τμήματος Αρχαιοτήτων με έξοδα του Δήμου Λευκωσίας, δεδομένου ότι το κόστος δεν θα ξεπερνούσε τις £130. Οι λίθοι, οι οποίοι θα αφαιρούνταν από τον αυθεντικό προμαχώνα, θα χρησιμοποιούνταν για το κτίσιμο του νέου προμαχώνα, ενώ τυχόν πλεόνασμα λίθων που θα περίσσευναν θα παρέμεναν ιδιοκτησία της κυβέρνησης και θα χρησιμοποιούνταν για τις επισκευές των βενετικών τειχών.

Στην Ετήσια Αναφορά του Τμήματος Αρχαιοτήτων (Megaw 1951), ο Διευθυντής Αρχαιοτήτων περιγράφει τις εργασίες με συντομία. Αναφέρει ότι ο προμαχώνας Δ' Avila, μετά από την διαπλάτυνση του δρόμου και του πεζοδρομίου στην κύρια είσοδο της πόλης το 1939, κατεδαφίστηκε στο αριστερό του μέρος και ξανακτίστηκε 20 πόδια από την αρχική του θέση. Στον οικονομικό απολογισμό του έτους 1939, καταγράφεται η πίστωση των χρημάτων από το Δημαρχείο Λευκωσίας κάτω από το κεφάλαιο «Repair of Particular Monuments» και τον τίτλο «D'Avila bastion, partial reconstruction», η οποία ανήλθε τελικά στις £130. Το κτίσμα του προμαχώνα της Αγγλοκρατίας, είναι επίσης τεκμηριωμένο σε μια σειρά φωτογραφιών από το αρχείο του Τμήματος Αρχαιοτήτων, όπου αποτυπώνονται οι εργασίες κατασκευής του και η ολοκλήρωσή του (Εικ. 9, 10).

Το γεγονός της κατεδάφισης του προμαχώνα περιγράφεται επίσης με ιδιαίτερη ένταση σε επιστολή του τότε αρχιεπιστάτη του Δήμου Λευκωσίας Νίκου Καρύδη, η οποία αναφέρεται στη δημιουργία της Πλατείας Ελευθερίας, ως ένα από τα έργα που πραγματοποιήθηκαν επί Δημαρχίας Θ. Δέρβη. Η επιστολή γράφηκε από τον Καρύδη, όταν αποφασίστηκε η ανέγερση προτομής του Θ. Δέρβη εντός του Δημαρχείου, επί Δημαρχίας Λέλλου Δημητριάδη και προέρχεται από το αρχείο του Δήμου Λευκωσίας.² Αναφέρεται χαρακτηριστικά:

«Το τοίχος από το οποίον γίνοντε ομιλίας στο Δημαρχείον ευρίσκετο στο κέντρον της πλατείας. Σε μιαν νύκταν με 100 εργάτες τους οποίους επιστάτευα ως Αρχιεπιστάτης οικοδομών τότε 1939, χαλάσαμεν το τοίχος για να ανεγερθεί στην σημερινή του θέσιν, και έτσι έγινεν η Πλατεία που είναι ο πνεύμονας της πόλεως, υπό τας σφοδράς διαμαρτυρίας του Διευθυντού Αρχαιοτήτων Μεγκόου που έφθασεν στας 5 π.μ. με ισχυρήν αστυνομικήν δύναμιν. Ο Δέρβης φρόντισε και ξύπνησεν τον τότε κυβερνήτην Μπατερσίηλ που έφθασεν στην πλατείαν με 10 αστυνομικούς. Κατόπιν σφοδράς συζητήσεως με τον Μεγκόου, ο Δέρβης φρόντισεν και έπεισεν τον κυβερνήτην ότι το τοίχος έπρεπεν να χαλασθή για να ανοίξη η είσοδος της πόλεως. Με την ριζοσπαστικήν ενέργιαν του Δέρβη, έχομεν την σημερινήν Πλατείαν Ελευθερίας».

Η επιστολή θεωρώ ότι περιγράφει τα γεγονότα που ακολούθησαν τη συνενόηση μεταξύ Δήμου Λευκωσίας και του Διευθυντή Αρχαιοτήτων A.H.S. Megaw, όπως περιγράφηκε πιο πάνω και καταγράφεται στους υπηρεσιακούς φακέλους. Είναι πιθανόν ο Δέρβης, αψηφώντας ακόμη μια φορά τα όσα συμφωνήθηκαν, να προχώρησε μονομερώς και χωρίς τη συμφωνημένη επίβλεψη του Τμήματος Αρχαιοτήτων στην κατεδάφιση του προμαχώνα, γεγονός που μπορεί να υποστηρίχτει από το υπηρεσιακό σημείωμα του Colonial Secretary A. B. Wright, που ακολούθησε την αλληλογραφία για τη συμφωνία (SA497 / 1936 / 1). O Wright με

έκπληξη γράφει ότι εβρισκόμενος στην Οδό Λήδρας το βράδυ στις 9 / 5 / 1939, διαπίστωσε ότι οι εργασίες για την κατεδάφιση του προμαχώνα είχαν ήδη ξεκινήσει και προωθεί το θέμα στον Έπαρχο και τον Διευθυντή Αρχαιοτήτων για τις ενέργειές τους.

Ανασκαφικά, έχει αποκαλυφθεί πλήρως τόσο ο νεότερος προμαχώνας της Αγγλοκρατίας που χτίστηκε το 1939, όσο και ο αυθεντικός, με αυτόν της Αγγλοκρατίας να θεμελιώνεται σε ψηλότερο επίπεδο. Η θεμελίωση του νεότερου προμαχώνα πραγματοποιήθηκε ουσιαστικά επί της επίχωσης του αυθεντικού. Προφανώς κατά τη διάρκεια των εργασιών κατεδάφισης θα κρίθηκε ότι η πλήρης αφαίρεση του προμαχώνα δεν ήταν απαραίτητη, ίσως γιατί ακριβώς το επίπεδο της τάφρου να ήταν ήδη επιχωμένο σε σχέση με το αυθεντικό της, σύμφωνα και με την πρόταση του Διευθυντή Αρχαιοτήτων, ο οποίος πρότεινε την πλήρη αφαίρεση τόσο της επίχωσης όσο και των λίθων του αυθεντικού προμαχώνα μέχρι το επίπεδο της τάφρου. Οι δύο προμαχώνες ξεκινούν την πορεία τους από το ίδιο σημείο και ακολούθως ο αυθεντικός βενετικός χάνεται κάτω από την Πλατεία Ελευθερίας και παραμένει σε θέαση, σε μικρότερη κλίμακα ο προμαχώνας που κτίστηκε επί Αγγλοκρατίας. Η νέα γέφυρα όμως, φαίνεται ότι δεν ακολούθησε το προτεινόμενο κατασκευαστικό σχέδιο, όπου οι γραμμές της παρουσιάζονται γωνιώδεις και ευθίες προς την κατεύθυνση της εισόδου του Δημαρχείου Λευκωσίας. Αντιθέτως, ακολουθήθηκε μια ημικυκλική πορεία που έβαινε παράληλα και περιέκλειε τον νέο προμαχώνα.

Τα παραπάνω αποτελούν μια προκαταρκτική αποτίμηση τόσο των ανασκαφικών ευρημάτων όσο και μια πρώτη επαφή με το αρχειακό υλικό που έρχεται να τα επιβεβαιώσει. Είναι σίγουρο ότι υπάρχει πλούτος αρχειακών στοιχείων τόσο σε σχέση με το άνοιγμα της Πλατείας Ελευθερίας όσο και με τα υπόλοιπα ανοίγματα, τα οποία ουσιαστικά αποτελούν τη νεότερη ιστορία των τειχών όπως και της ίδιας τη πόλης και αξίζει τον κόπο η συγκέντρωση και μελέτη τους ως σύνολο.

1. Η Δημόσια Βιβλιοθήκη, η οποία ιδρύθηκε το 1927 από τον Άγγλο Κυβερνήτη Sir Ronald Storrs, αρχικά βρισκόταν στο χώρο που καταλαμβάνουν σήμερα τα ακίνητα *Mitsή*, στα νότια του ανοίγματος της Πλατείας Ελευθερίας (Μιχαηλίδη 1985). Αργότερα η βιβλιοθήκη μεταφέρθηκε στον προμαχώνα D' Avila, στο κτίριο όπου στεγάζεται μέχρι σήμερα ως Κυπριακή Βιβλιοθήκη.
2. Η επιστολή ευγενικά παραχωρήθηκε από την κ. Άννα Μαραγκού.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Arbel, B. «Η Κύπρος υπό Ενετική κυριαρχία». Στο Θ. Παπαδόπουλος (επιμ.), *Ιστορία της Κύπρου, τόμ. Δ'* (1995): 471–80. Λευκωσία: Ίδρυμα Αρχεπισκόπου Μακαρίου Γ'.
- Αριστείδου, Α. Χ. *Ανέκδοτα εγγραφα της Κυπριακής Ιστορίας από το Αρχείο της Βενετίας* (Τόμ. Α'). Λευκωσία: Κέντρο Επιστημονικών Ερευνών, 1990.
- Coldstream, N. *Nicosia-Gothic City to Venetian Fortress*. Nicosia: The Anastasios G. Leventis Foundation, 1993.
- Coldstream, N., και M. Ιακώβου. «Βενετικές οχυρώσεις». *Βυζαντινή Μεσαιωνική Κύπρος* (2007): 175–79. Λευκωσία: Πολιτιστικό Ίδρυμα Τραπέζης Κύπρου.
- Grivaud, G. «Aux confines de l'empire colonial venitien: Nicosie et ses fortifications (1567–1568)». *Επετηρίς Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών 13–14* (1984–1987): 269–79.
- Ιακώβου, Μ. *Βυζαντινή Μεσαιωνική Κύπρος*. Λευκωσία: Πολιτιστικό Ίδρυμα Τραπέζης Κύπρου, 2007.
- Jeffery, G. «The XVIth-Century Fortress of Nicosia». *The Builder* (1907): 51–55.
- . *A Description of the Historic Monuments of Cyprus*. London: Zeno Booksellers & Publishers, 1983.
- Κεσισιάν, Κ. Κ. Λευκωσία. *Η πρωτεύονσα της Κύπρου ἀλλοτε καὶ τώρα*. Λευκωσία: 1989.
- Leventis, P. *Twelve Times in Nicosia. Nicosia, Cyprus, 1192–1570: Topography, Architecture and Urban Experience in a Diversified Capital City*. Nicosia: Cyprus Research Centre, 2005.
- Μαραγκού, Α. Γ., και Α. Γ. Κούτας. Λευκωσία. *Η ιστορία της πόλης*. Λευκωσία, 2009.
- Maratheftis, F. *Location and Development of the town of Leucusia (Nicosia) Cyprus*. Nicosia: Nicosia Municipality, 1977.
- Megaw, A. *Report of the Department of Antiquities Cyprus 1937–1939*. Nicosia: Government Printing Office, 1951.
- Μιχαηλίδη, Α. Μ. Χώρα, η παλιά Λευκωσία. Λευκωσία, 1985.
- Παυλίδης, Α. *Η Κύπρος ανα τους αιώνες μέσα από τα κείμενα ξένων επισκεπτών της* (Τόμ. 3). Λευκωσία: Φιλόκυπρος, 1993.
- Perbellini, G.M. «The Venetian Defences of Cyprus». *FORT* (1988): 7–44.
- . «Outline of Fortified Networks in Cyprus». *IBI Bulletin* (1992): 3–16.
- . *The Fortress of Nicosia, Prototype of European Renaissance Military Architecture*. Nicosia: Anastasios G. Leventis Foundation, 1994.
- . «Some References to the Italian Experiences: The walled town of Bassano and the Venetian bastioned ones». *IBI Bulletin* (2003): 9–28.
- Pilides, D. *George Jeffery: His Diaries and the Ancient Monuments of Cyprus*. Nicosia: Department of Antiquities, 2009.
- Shirley, R. *Kitchener's Survey of Cyprus 1878–1883. The first full triangulated survey and mapping of the island*. Nicosia: The Bank of Cyprus Cultural Foundation, 2001.
- Στεριώτου, Ι. «Αρχές χαράξεων και κατασκευής των οχυρώσεων του 16ου αιώνα και η εφαρμογή τους στις οχυρώσεις του Χάνδακα». *Πεπραγμένα του Δ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*. Τόμος Β', *Βυζαντινοί και Μέσοι Χρόνοι* (1981): 448–75. Αθήνα: Πανεπιστήμιον Κρήτης.
- . «Giulio Savorgnano: 25 κανόνες τεχνικής στη σχεδίαση και την κατασκευή των φρουρίων». *Ημερίδα Τεχνογνωσία στη Λατινοκρατούμενη Ελλάδα* (1997): 128–38. Αθήνα: Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ.
- Τζομπανάκη, Χ. *Ενετικές Οχυρώσεις στην Κρήτη και στην Κύπρο. Ομοιότητες των Μνημείων του Πολέμου*. Λευκωσία: Ίδρυμα Αναστάσιος Γ. Λεβέντης, 1998.

- von Wartburg, M.-L. «Venetian Buildings in Cyprus: Impact and Feedback». Στο Χρ. Μαλτέζου (επιμ.), *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου «Κύπρος-Βενετία. Κοινές ιστορικές τύχες»*. Αθήνα, 1-3 Μαρτίου (2002): 27-43. Βενετία: Ελληνικό Ινστιτούτο Βενετίας.
- . «Vestigia Leonis: Τέχνη και Αρχιτεκτονική στην Κύπρο κατά την Ενετική κυριαρχία». *Κύπρος Πετράδι στο στέμμα της Βενετίας* (2003): 57-73. Λευκωσία: Ίδρυμα Αναστάσιος Γ. Λεβέντη.